

بررسی رابطه بین عفو و گذشت و سلامت روانی در دانشجویان علوم پزشکی

باقر غباری بناب

استادیار دانشگاه تهران

محمد کیوان زاده

کارشناس ارشد روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی

شادی وحدت تربتی

کارشناس ارشد روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی

چکیده

تاریخ دریافت ۱۳۸۵/۵/۲۴ - تاریخ تائید ۱۳۸۶/۴/۲۶

هدف: پژوهش حاضر، ارتباط بین میزان عفو و گذشت در دانشجویان علوم پزشکی ایران و تهران و سلامتی روانی آنان را بررسی می‌کند. روش: تعداد ۴۲۰ نفر از دانشجویان، با استفاده از روش نمونه‌گیری چند مرحله‌ای از دانشگاه های علوم پزشکی ایران و تهران انتخاب شدند و پرسشنامه‌های عفو و گذشت (مقیاس سنجش روابط انسانی) و چک لیست نشانگان روانشناختی (SCL-90R) بر روی آنان اجرا گردید، که پس از اجرا، تعداد ۳۵۰ پرسشنامه در دو سطح توصیفی و استنباطی مورد تحلیل قرار گرفتند. یافته ها: نتایج نشان داد که دانشجویان دارای عفو و گذشت بالا در بعد رفتاری از افسردگی، اضطراب و مشکلات روابط بین فردی پایین‌تری در مقایسه با گروه دیگر برخوردار بوده اند. دانشجویان دخترتری که از عفو و گذشت بالا در بعد عاطفی برخوردار بودند نیز خصوصیت کم‌تری را نسبت به گروه پایین عفو و گذشت از خود نشان داده اند. دانشجویان پسری که از عفو و گذشت بالا در ابعاد شناختی و رفتاری برخوردار بودند، میزان خصوصیت کم‌تری را نسبت به گروه پایین عفو و گذشت از خود بروز داده اند همچنین دانشجویان پسر گروه بالای عفو و گذشت در بُعد شناختی میزان افسردگی، اضطراب و مشکلات روابط بین فردیشان در مقایسه با گروه دیگر کم‌تر گزارش شده بودند.

کلید واژه: عفو و گذشت. سلامت روانی. دانشجویان علوم پزشکی^۱

* این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران انجام شده است، بنابراین از مسوولان محترم آن دانشگاه سپاس‌گذاری می‌شود.

مقدمه

در روابط بین فردی، رنجش مفهومی آشنا برای روان‌شناسان، روان‌درمان‌گران، مشاوران، معلمان، و افراد عادی است. رنجش پیامدهای گوناگون فردی و اجتماعی دارد که از عمده‌ترین آن‌ها، خشم و تنفر، کینه و انتقام، غیبت و افترا و گسستن روابط دوستان از یکدیگر است (شُبر، ۱۳۹۵ هـ. ق؛ نراقی، ۱۳۷۷، هـ. ش). روان‌شناسان عوارض طولانی مدت رنجش و کینه و غضب را بسی فراتر از این ذکر کرده‌اند و به اثرهای فردی آن از قبیل سلامت روانی، افزایش اضطراب و افسردگی و بدبینی و افکار وسواسی، علاوه بر ضررهای اجتماعی آن اشاره نموده‌اند (مثلاً ان رایت^۱ و نورث^۲، ۱۹۹۸). روشی را که ادیان الهی برای ترمیم رنجش‌های بین فردی، به خصوص در بین آشنایان و دوستان بسیار نزدیک تجویز نموده‌اند، همان عفو و بخشش است. عفو و گذشت یعنی تمایل به صرف‌نظرکردن از حق خویش برای بروز خشم و کینه، قضاوت منفی و یا بی‌تفاوتی نسبت به کسی که موجب رنجش شده است و بروز رفتارهایی انسان‌گرایانه از قبیل ترحم، شفقت، انسانیت، و عشق و علاقه به فرد خاطی، هر چند که لیاقت دریافت چنین رفتارها و نقش‌های انسانی را نداشته باشد (ان رایت و گروه مطالعات تکامل انسانی^۳، ۱۹۹۱).

بیشتر تحقیقات به عمل آمده در این زمینه، بیان‌گر تاثیر مستقیم عفو و گذشت با ابعاد تاثیرگذار سلامت روان هستند. برای نمونه، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که عفو و گذشت در کاهش اضطراب (هبل^۴ و ان رایت، ۱۹۹۳؛ فریدمن^۵ و ان رایت، ۱۹۹۶؛ سابکویاک^۶ و همکاران، ۱۹۹۵؛ کایل^۷ و ان رایت، ۱۹۹۷؛ لین^۸، ۱۹۹۸؛ المبیوق^۱

1.Enright

2.North

3.The human Development study Group

4.Hebl

5.Freedman

6.Subkoviak

7.Coyle

8.Lin

ودانزو^۲، (۱۹۹۶)، افسردگی (فریدمن، ۱۹۹۵؛ المبیوق و دانزو^۳، ۱۹۹۶؛ رای^۴، ۱۹۹۹؛ کواتس^۵، ۱۹۹۷)، غصه و اندوه (کایل، ۱۹۹۶؛ کایل و ان رایت، ۱۹۹۷)، خصومت و دشمنی (کواتس، ۱۹۹۷)، جراحتهای درونی (رای، ۱۹۹۹)، اصلاح روابط بین فردی (مک کالاف^۶ و ورتینگتون، ۱۹۹۵)، بالابردن عزت نفس (کواتس، ۱۹۹۷؛ کاتز^۷ و استریت اریاس^۸، ۱۹۹۷) و داشتن امیدواری (فریدمن و ان رایت، ۱۹۹۶) موثر است. از آنجا که تحقیقات انجام شده در مورد فواید عفو و گذشت در کاستن اضطراب، افسردگی، بهبود عزت نفس و سایر شاخصهای سلامتی و بهداشت روانی، بیشتر بر روی جامعه مسیحی و در کشورهای اروپایی و آمریکا صورت گرفته است، بنابراین پژوهشگران با توجه به سابقه مذهبی عفو و گذشت که در متون اسلامی به آن توصیه شده است و با توجه به ویژگیهای فرهنگ اسلامی که تفاوتهای بارزی با مسیحیت و فرهنگ مسیحی دارد، درصدد برآمدند که تاثیر عفو و گذشت در سلامت روان را مورد مطالعه قرار دهند.

روش و نمونه پژوهش

بررسی حاضر از نوع پس رویدادی (علی - مقایسه‌ای) بوده است. جامعه آماری پژوهش نیز عبارت بودند از: ۴۲۰ نفر از دانشجویان دانشگاه های علوم پزشکی ایران و تهران که در نیمسال اول سال تحصیلی ۸۱-۱۳۸۰، در سالهای دوم و سوم دوره‌های پزشکی و پیراپزشکی مشغول به تحصیل بوده‌اند. آزمودنی‌ها با

-
1. Al-Mabuk
 2. Downs
 3. Rye
 4. Coates
 5. mccullough
 6. worthington
 7. Katz
 8. Street
 9. Arias

استفاده از روش نمونه‌گیری چند مرحله‌ای انتخاب شدند. روش انتخاب بدین صورت بود که از هر دانشگاه سه دانشکده پرستاری و مامایی، توان‌بخشی و پزشکی، به عنوان واحدهای خوشه‌ای انتخاب شده و از هر دانشکده تعداد ۷۰ نفر به صورت تصادفی برگزیده شدند. پس از جمع‌آوری پرسشنامه‌ها، تعداد ۵۶ پرسشنامه به دلیل نقص در اطلاعات خواسته شده و ۱۴ پرسشنامه به دلیل آن که نمره دروغ‌سنج آنان در آزمون عفو و گذشت بالای ۲۰ بودند، کنار گذاشته شدند و در مجموع، ۳۵۰ پرسشنامه مورد تحلیل قرار گرفت. به طور کلی از دانشگاه علوم پزشکی ایران ۱۲۷ نفر زن و ۵۱ نفر مرد (در مجموع نفر ۱۸۱) و از دانشگاه علوم پزشکی تهران ۱۲۴ نفر زن و ۴۴ نفر مرد (در مجموع ۱۶۹ نفر) مورد بررسی قرار گرفتند.

ابزارهای پژوهش: در این پژوهش از دو پرسشنامه استفاده شده است:

الف) پرسشنامه عفو و گذشت (پرسشنامه روابط انسانی): به منظور سنجش میزان عفو و گذشت، از پرسشنامه عفو و گذشت ان رایت و گروه مطالعات تکامل انسانی (۱۹۹۱) بهره گرفته شده است. شکل اولیه این پرسشنامه، ۱۵۸ سوالی بود که از سه بعد احساسی، شناختی و رفتاری تشکیل می‌شد. به علت طولانی بودن آن، پرسشنامه توسط ان رایت و همکارانش خلاصه گردید و سوالات آن به ۶۶ سوال کاهش یافت. نتایج نشان داد که پرسشنامه ۶۶ سوالی، از هم‌سانی درونی بالا (۰/۹۸) و روایی مناسب (هم‌بستگی با سوال ملاک در حدود ۰/۶۲) برخوردار بوده است. تعداد سوالات این پرسشنامه، پس از ترجمه و انطباق آن با فرهنگ ایران توسط پژوهشگران، به دلیل تکراری بودن و هم‌بستگی پایین برخی سوالات با کل پرسشنامه، به ۶۰ سوال کاهش یافت. پرسشنامه ۶۰ سوالی انطباق یافته نیز پس از حذف سوالات، از روایی (روایی ملاک آن در حدود ۰/۶۲ برآورد شده است) و هم‌سانی درونی مناسبی (در حدود ۰/۹۶) برخوردار بوده است (غباری بناب، خدایاری فرد، شکوهی یکت، و نصفت، ۱۳۸۰).

ب) پرسشنامه نشانگان روان‌شناختی (SCL-90R)^۱: برای سنجش سلامت روانی دانشجویان، از پرسشنامه نشانگان روان‌شناختی (SCI-90R) استفاده گردید. این پرسشنامه توسط «دروگاتیس»^۲ و «لیپمن»^۳ و «کوی»^۴ (۱۹۷۳) ساخته شده است که جهت نشان دادن جنبه‌های روان‌شناختی بیماران جسمی و روانی طرح‌ریزی گردیده و دارای ۹۰ سوال در نه بعد اضطراب، پرخاشگری، افسردگی، افکار پارانوییدی، ترس مرضی، شکایت‌های جسمانی، حساسیت در روابط متقابل، وسواس عملی و روان‌گسستگی است. از نظر پایانی، این آزمون توسط دروگاتیس، «ولیکن»^۵ و «راک»^۶ (۱۹۷۶) بر روی ۹۴ نفر به صورت گرفت که دارای هم‌بستگی بالا (۰/۹۰ تا ۰/۹۰) بودند. در ایران نیز «باقر یزدی» و «بواله‌ری بیروی» (۱۳۷۴)، با استفاده از روش آزمون مجدد، با فاصله زمانی یک هفته بر روی ۴۰۰ آزمودنی، ضریب هم‌بستگی حدود ۰/۹۷ را به دست آوردند. در زمینه اعتبار آن، «دروگاتیس»، «ولیکن» و «راک» (۱۹۷۶)، این پرسشنامه را به همراه پرسشنامه شخصیت چند گومینه سوتا (MMPT) بر روی ۱۱۹ آزمودنی داوطلب اجرا کردند. هم‌بستگی بین نتایج، دلالت بر هم‌گرایی بالای آزمون داشته است، به گونه‌ای که بالاترین هم‌بستگی مربوط به بعد از افسردگی با ۰/۷۳ و کم‌ترین مربوط به ترس مرضی، با ۰/۳۶ بوده است.

یافته‌های پژوهش

به علت تقارن نداشتن توزیع منحنی‌های عفو و گذشت و سلامت روان (بیش‌تر افراد در مقیاس سلامت روان نمره پایین و در پرسشنامه عفو و گذشت نمره بالایی کسب نموده بودند)، استفاده از ضریب هم‌بستگی برای نشان دادن ارتباط بین دو متغیر مناسب تشخیص داده نشد و به جای آن نمره گروه‌های بالا و پایین عفو و گذشت در

-
1. Symptom Check List-90- Revised
 2. Derogatis
 3. Lipman
 4. Covi
 5. Rickels
 6. Rock

کل و به تفکیک جنسیت را در حوزه مقیاس های نشانگان بیماری روانی (نه بعد)، با استفاده از آزمون t گروه های مستقل مورد مقایسه قرار گرفت. حاصل یافته های پژوهش حاضر به قرار زیر بود:

۱. مقایسه گروه های سطوح بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان در بعد رفتاری: همان گونه که جدول (۱) نشان می دهد، بین گروه های بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان در بعد رفتاری از نظر میزان اضطراب ($t_{174}=2/33$) و افسردگی ($t_{174}=3/57$) در سطح خطای کمتری از ۰/۰۵، تفاوت معناداری وجود دارد. این در حالی بوده است که بین گروه های بالا و پایین دانشجویان در بعد رفتاری، از نظر میزان مشکلات روابط بین فردی، تفاوت معناداری در سطح خطای کمتر از ۰/۰۱ وجود داشته است ($t_{174}=2/29$) با توجه به نتایج جدول (۱) در می یابیم که گروه بالای عفو و گذشت دانشجویان، در بعد رفتاری از میزان اضطراب، افسردگی و مشکلات روابط بین فردی کمتری در مقایسه با گروه پایین عفو و گذشت برخوردار بوده اند.

جدول ۱. مقایسه گروه های سطوح بالا و سطوح پایین عفو و گذشت (بعد رفتاری) در بعد

سلامت روان دانشجویان						
P	t	درجه آزادی	تعداد	میانگین	ویژگی های آماری گروه های عفو و گذشت	ابعاد سلامت روان
۰/۰۵	۲/۳۳	۱۷۴	۸۹	۱۰/۵۷	گروه پایین	اضطراب
			۸۷	۹/۴۹	گروه بالا	
۰/۰۵	۳/۵۷	۱۷۴	۸۹	۱۴/۶۲	گروه پایین	افسردگی
			۸۷	۱۲/۸۴	گروه بالا	
۰/۰۱	۳/۵۰	۱۷۴	۸۹	۱۱/۷	گروه پایین	مشکلات روابط بین فردی
			۸۷	۱۰/۲۲	گروه بالا	

۲. مقایسه گروه های سطوح بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان پسر در بعد شناختی: یافته های به دست آمده از جدول (۲) بیان گر آن است که بین دو گروه عفو و گذشت بالا و پایین دانشجویان پسر، در بعد شناختی از نظر میزان افسردگی ($t_{45}=2/29$) در سطح خطای کمتر از ۰/۰۵ تفاوت معناداری وجود دارد. همچنین بین گروه های بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان پسر در این بعد، از نظر میزان اضطراب ($t_{45}=3/09$)، خصومت ($t_{45}=2/89$) و مشکلات روابط بین فردی ($t_{45}=2/69$)، تفاوت معناداری در سطح خطای کم تر از ۰/۰۱ ملاحظه گردید. از نتایج جدول (۲) این گونه استنباط می شود که دانشجویان پسری که از میزان عفو و گذشت بالاتری برخوردار بوده اند، در مقایسه با گروه دیگر افسردگی، اضطراب، خصومت و مشکلات روابط بین فردی کم تری را در بُعد شناختی از خود بروز داده اند .

جدول ۲. مقایسه گروه های سطوح بالا و سطح پایین عفو و گذشت (بُعد شناختی) در ابعاد

P	t	درجه آزادی	سلامت روان دانشجویان		ابعاد سلامت روان
			تعداد	ویژگی های آماری میانگین	
			۲۶		گروه های عفو و گذشت
۰/۰۱	۳/۰۹	۴۵	۲۱	۱۱/۱۵	گروه پایین
			۲۶	۸/۵۷	گروه بالا
۰/۰۵	۲/۲۹	۴۵	۲۱	۱۵	گروه پایین
			۲۶	۱۳/۰۹	گروه بالا
۰/۰۱	۲/۸۹	۴۵	۲۱	۶/۴۶	گروه پایین
			۲۶	۴/۸۱	گروه بالا
۰/۰۱	۲/۶۹	۴۵	۲۱	۱۰/۸۱	گروه پایین
			۲۶	۸/۸۱	گروه بالا

۳. مقایسه گروه های سطوح بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان پسر در بعد رفتاری: بر اساس نتایج حاصله از جدول (۳) و تنها بین گروه های عفو و گذشت بالا و پایین دانشجویان پسر در بعد رفتاری، از نظر میزان خصومت ($t_{\alpha} = 1/95$)، تفاوت معناداری در سطح خطای کمتر از ۰/۰۵ وجود داشته است و یافته ها نشان داد که با افزایش عفو و گذشت، میزان خصومت دانشجویان پسر نسبت به فرد رنجاننده در این بُعد، به طور معناداری کاهش می یابد.

جدول ۳. مقایسه گروه های سطوح بالا و پایین عفو و گذشت (بعد رفتاری) در میزان خصومت

P	t	دانشجویان پسر			گروه های عفو و گذشت
		درجه آزادی	تعداد	ویژگی های آماری میانگین	
			۲۳	۵/۲۲	
۰/۵	۱/۹۵	۴۲	۲۱	۴/۰۵	گروه پایین گروه بالا

۴. مقایسه گروه های سطوح بالا و پایین عفو و گذشت دانشجویان دختر در بعد

عاطفی:

نتایج جدول (۴) نشان داد که بین گروه های بالا و پایین عفو و گذشت دختر در بعد عاطفی، تنها از نظر میزان خصومت ($t_{\alpha} = 2/92$) در سطح خطای کمتر از ۰/۰۱ تفاوت معناداری وجود دارد. دانشجویان دختری که از عفو و گذشت بالایی برخوردار بوده اند، در بعد عاطفی نسبت به گروه دیگر دارای خصومت کمتری هستند.

جدول ۴. مقایسه گروه‌های سطح بالا و سطح پایین عفو و گذشت (بعد عاطفی) در میزان خصومت دانشجویان دختر

P	t	درجه آزادی	تعداد	میانگین	ویژگی‌های آماری	گروه‌های عفو و گذشت
			۲۲	۵/۷۳		گروه پایین
۰/۰۱	۲/۹۲	۴۱	۲۱	۴/۰۵		گروه بالا

بحث و نتیجه گیری

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که میزان عفو و گذشت دانشجویان در بعد رفتاری، در کاهش اضطراب آنان اثر می‌گذارد. و همچنین در بُعد شناختی نیز دانشجویان پسری که از میزان عفو و گذشت بالا برخوردار بوده‌اند، میزان اضطراب آنان در مقایسه با گروه دیگر کم‌تر بوده است. از یافته‌های حاضر با پژوهش‌های «هبل» و «ان رایت» (۱۹۹۳)، «سابکوویاک» و همکاران ۱۹۹۵، «کایل و ان رایت» ۱۹۹۷، «لین» ۱۹۹۸، ۱۹۹۶، «کوآتس» ۱۹۹۷) مطابقت دارد. بر اساس مراحل عفو گذشت که توسط پژوهشگرانی همچون انرایت، «فریدمنورایکو» (۱۹۹۸) و «نورث» (۱۹۹۸) مطرح شده، فرد رنجیده ابتدا دچار عصبانیت و تنفر گردیده و با ایجاد این احساس در او، تمایل به انتقام در وی ایجاد می‌شود. این امر به سبب می‌گردد سطح برانگیختگی در فرد رنجیده نسبت به فرد و رنجاننده افزایش یافته و فرد رنجیده را دچار اضطراب نماید. اگر فرد رنجیده بتواند این احساس را در خویش کاهش دهد، از تنش روانی‌اش کاسته شده و نه تنها از لحاظ عاطفی، بلکه از لحاظ شناختی و رفتاری نیز می‌تواند تغییر یابد.

از دیگر یافته‌های پژوهش که با پژوهش‌های «فریدمن» (۱۹۹۵)، «رای» (۱۹۹۹)، کوآتس (۱۹۹۷)، «فریدمن و انرایت» (۱۹۹۶) و «هبلو انرایت» (۱۹۹۳) هماهنگی دارد، آن بوده است که به طور کلی دانشجویانی که در بعد رفتاری عفو و گذشت از میزان

بالاتری برخوردار بوده اند، در مقایسه با گروه پایین عفو و گذشت، افسردگی کمتری را گزارش داده بودند. علاوه بر آن، دانشجویان پسری که در بعد شناختی عفو و گذشت، نمره بالاتری را کسب نموده بودند نیز، از افسردگی به مراتب پایینتری برخوردار بوده اند. با توجه به این که کینه به وجود آمده در فرد رنجیده، ذهن وی را به بدی ها و منفی بافی ها مشغول داشته و نمی گذارد که فرد رنجیده از خصوصیات و ویژگی های مثبت فرد رنجاننده بهرمنند گردد، رفته رفته این بدبینی ها به افراد، محیطها و موقعیت های دیگر تعمیم یافته و باعث کناره گیری و انزوا در فرد رنجیده می شود که نتیجه این امر، قطع تقویت کننده های اجتماعی بوده و در اثر آن، فرد رنجیده تمایل به افسردگی پیدا می کند. ان رایت، فریدمن و «رایکو» (۱۹۹۸) نیز معتقد بوده اند که فرد رنجیده با در نظر گرفتن خلاف اتفاق توسط فرد و رنجاننده، در مقایسه و وضعیت نامطلوب خود با شرایط راحت و آسوده فرد و رنجاننده، به صورت منفی احساس می نماید که زندگی اش تغییر و این نوع آگاهی از وضعیت خود و طرف مقابل (فرد و رنجاننده)، شاید او را به این نتیجه برساند که در زندگی عدالتی وجود ندارد و همین، فرد را دچار افسردگی می سازد.

از دیگر یافته های این پژوهش، کشف ارتباط بین خصومت و دشمنی با میزان عفو و گذشت در دانشجویان بوده است. در پژوهش حاضر، دانشجویانی که از سطح بالای بخشودگی برخوردار بوده اند، میزان خصومت آنان پایینتر از گروه دیگر گزارش شده بود. این روند نیز در بین دانشجویان پسر و دختر به تفکیک به چشم می خورد. یافته های حاصله در این زمینه، توسط پژوهشگران دیگر تایید شده است (مثلاً کوآتس، ۱۹۹۷). در نهایت، یافته ها دال بر آن بودند که میزان عفو و گذشت دانشجویان در بعد رفتاری و همچنین دانشجویان پسر در بعد شناختی، بر کاهش مشکلات روابط بین فردی آنان اثر می گذارد و با بالا رفتن میزان عفو و گذشت، دانشجویان سعی می نمایند که مشکلات روابط خود را با دیگران ترمیم نموده و باعث کاهش آن شوند. یافته های

پژوهشگران قبلی نیز در راستای پژوهش حاضر بوده و نشان داده‌اند که مشکلات روابط بین فردی با میزان عفو و گذشت در ارتباط است. (به عنوان مثال مک کالاف و ورتینگتون، ۱۹۹۵؛ رومیگ^۱ و ونستر^۲، ۱۹۹۸؛ ده بزرگی، ۱۳۸۰؛ شبانی، ۱۳۸۰).

مآخذ

- باقری یزدی، عباس، بوالهری، جعفر، و پیروی حمید. (۱۳۷۴) «بررسی وضعیت سلامت روانی دانشجویان ورودی سال تحصیلی ۷۴-۷۳ دانشگاه تهران». فصلنامه اندیشه و رفتار، سال اول، شماره ۴، ۳۹-۳۰.
- ده بزرگی، ش (۱۳۸۰). "بررسی رابطه سلامت روان و بخشایشگری در مادران دانش‌آموزان نابینا، ناشنوا و عادی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- شبانی، رحیم. (۱۳۸۰). "بررسی رابطه عفو و گذشت با سلامت روانی والدین دانش‌آموزان عادی و استثنایی"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی. شبیر، سید عبدالله. (۱۳۹۵ هـ). *الاخلاق*. قم: منشورات مکتبه بصیرتی.
- نراقی، م. ا. (۱۳۷۷). *معراج السعاده*. تهران: مؤسسه انتشارات هجرت.
- غباری بناب، باقر، خدایاری فرد، محمد، شکوهی یکتا، محسن و نصفت، مرتضی. (۱۳۸۰). بررسی ویژگی‌های بهداشت روانی در بین جوانان ایرانی و رابطه آن با میزان عفو و گذشت در جوانان. تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران [گزارش نهایی طرح تحقیقاتی].
- Al-Mabuchi, R. H., & Downs, W. R. (1996). Forgiveness therapy with parents of adolescent suicide victims. *Journal of Family Psychotherapy*, 7, 39-21.

- Coates, D. (1997). The correlations of forgiveness of self, forgiveness of others, and hostility, depression, anxiety, self-esteem, life adaptation, and religiosity among female victims of domestic violence. Dissertation Abstracts International. Section B : The Sciences and Engineering, 58 (5-B), 2667.
- Coyle, C. T. (1996). The moral development of forgiveness among post-abortion men. Dissertation Abstracts International. Section B : The Sciences and Engineering, 57 (2-B), 1434.
- Coyle, C. T., & Enright, R. D. (1997). Forgiveness intervention with post-abortion men. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 65(6), 1042-1046.
- Derogatis, L. R., Lipman, R. S., & Covi, L. (1973). SCL-90 : An outpatient psychiatric rating scale-preliminary report. Psychopharmacology Bulletin, 9, 13-27.
- Derogatis, L.R.D, North,J.(1998) .The psychology of intersonal forgiveness .In R.D.Enright and J.Norht (Eds.) ,Exploring fogiveness(pp.46-62).Madison,WT:theUnivevsity of Wisconsin Press.
- Enright, R. D., Gassin, E. A., Longinovic, T., & Loudon, D. (1994). Forgiveness as a solution to social issues. Paper presented at the conference morality and social crisis, Belgrade, Serbia, December.
- Enright, R. D., & North, J. (1998). Exploring forgiveness. Madison, WI : University of Wisconsin Press.
- Enright, R. D., & The Human Development Study Group (1991). The moral development of forgiveness. In W. Kurtines & J. Gewirtz (Eds.), Handbook of moral behavior and development (Vol. 1, pp. 123-152). Hillsdale, NJ : Erlbaum.

- Freedman, S. R. (1995). Forgiveness as an educational intervention goal with incest survivors. *Dissertation Abstracts International. Section B : The Sciences and Engineering*, 55 (7-B), 3034.
- Freedman, S. R., & Enright, R. D. (1996). Forgiveness as an Intervention goal with incest survivors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 983-992.
- Hebl, J., & Enright, R. D. (1993). Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females. *Psychotherapy*, 30, 658-667.
- Katz, J., Street, A., & Arias, I. (1997). Individual differences in self-appraisals and responses to dating violence scenarios. *Violence and Victims*, 12, 265-276.
- Lin, W. N. (1998). Forgiveness as an intervention for late adolescents with insecure attachment in Taiwan. *Dissertation Abstracts International. Section B : The Sciences and Engineering*, 59, (5-B), 2456.
- McCullough, M. E., & Worthington, E. L., Jr. (1995). Promoting forgiveness : A comparison of two brief psychoeducational group intervention with a waiting list control. *Counseling and Values*, 40, 55-68.
- North, J. (1998). The "Ideal" of forgiveness: A philosopher's exploration. In R. D. Enright, and J. North (Eds), *Exploring forgiveness* (pp.15-39) Madison, WI: The University of Wisconsin press.
- Romig, C. A., & Veenstra, G. (1998). Forgiveness and psychosocial development : Implications for clinical practice. *Counseling and Values*, 42, 185-199.
- Subkoviak, M. J., Enright, R. D., Wu, C. R., Gassin, E. A., Freedman, S., Olson, L. M., & Sarinopoulos, I. (1995). Measuring interpersonal

forgiveness in late adolescence and middle adulthood. *Journal of Adolescence*, 18, 641-655

Rye, M. S. (1999). Evaluation of a secular and religiously integrated forgiveness group therapy program for college students who have been wronged by a romantic partner. *Dissertation Abstracts International. Section B : The Sciences and Engineering*, 59 (12-B), 6495.

